

فصلنامه بین المللی قانون یار

License Number: 78864 Article Cod:2021S5D17SH90669205 ISSN-P: 2538-

بررسی و تحلیل حقوقی افعال زیان بار در فضای مجازی

(تاریخ دریافت ۱۳۹۹/۰۹/۱۵، تاریخ تصویب ۱۴۰۰/۰۱/۱۸)

سمن عباس نیا

چکیده

همانطور که در دنیای قابل لمس ممکن است کسی به جان یا مال دیگری ضرر وارد کند، در فضای سایبر نیز این امکان وجود دارد که به جان یا مال یا حیثیت دیگران لطمه وارد و باعث تضرر آنها شود. قواعد مسئولیت مدنی به نوع خاصی از ضرر نظر ندارند و هدف آنها تدارک و جبران تمامی ضررهای وارده است، اعم از اینکه ضرر به جسم یا حیثیت یا مال زیان دیده وارد شده باشد. ضرری که در فضای سایبر وارد می شود می تواند هر کدام از انواع ضرر های فوق باشد اما مطالعه آماری نشان می دهد که بیشتر پرونده های مربوط به مسئولیت مدنی در فضای سایبر، به "نقض مالکیت معنوی" و کمترین میزان ضرر اینترنتی به لطمات جسمانی مربوط می شود. همچنین ایراد خسارت معنوی به اشخاص نیز در فضای سایبر شایع است.

۳۴۵



بخش اول: بررسی و شناخت خسارتهای جانی و بدنی

منظور خسارتهایی است که به بدن و جسم انسان وارد می شود. بعضی از مؤلفان حقوقی خسارت بدنی را در زمره خسارات وارده بر اموال و مطالبات و دیون ذکر کرده اند و آن را صرفاً مادی شمرده اند. چه آنکه در تعریف خسارت مادی نوشته اند: " خسارتی که به بدن شخص یا دارایی او وارد شده باشد مثل جراحت وارد کردن و شکستن پنجره^۱. در مقابل، بعضی از مؤلفان حقوقی صدمات جسمی را صرفاً ضرر معنوی می دانند^۲. هیچیک از دو نظر مذکور در فوق درست به نظر نمی رسد و چنانکه برخی دیگر نوشته اند صدمات جسمی دارای هر دو جنبه مادی و معنوی می باشد^۳. فوت و مرگ فرد هم نوعی خسارت جانی است. بعضی با مرگ یک انسان، خانواده و بستگان او به خاطر از دست دادن عزیزان، دچار رنج و غم می شوند و فرد مقصر باید این زیان را جبران کند

بند اول: پزشکی از راه دور و سلامت موبایل

بررسی خدمات ارائه شده در حوزه سلامت و بهداشت، به کمک فضای مجازی مفاهیم جدیدی همچون پزشکی از راه دور یا دورا پزشکی^۴ و خدمات سلامت همراه^۵ را ایجاد می کند. بر این اساس ارائه خدمات بر پایه باند وسیع، ابزار مختلفی را درگیر انتقال و رد و بدل کردن دیتا می کند به نحوی که بیماران و پزشکان به وسیله تلفن همراه خود به پهنه گسترده ای از اطلاعات متصل می شوند و با یکدیگر به تبادل اطلاعات می پردازند. هنگامی که بیمار نزد پزشک می رسد با ارائه کارت هوشمند به پزشک، پرونده الکترونیکی خود را در اختیار پزشک قرار داده و پزشک نیز به وسیله دستگاه مخصوص، اطلاعات کارت را خوانش می کند

^۱-جعفری لنگرودی، م، ترمینولوژی حقوق، (۱۳۶۷) گنج دانش، ج ۲، ص ۲۶۲

^۲-شهیدی، م، (۶۶-۶۷) جزوه درسی مسؤلیت مدنی، دانشگاه شهید بهشتی، ص ۴۷-۴۸

^۳-صفایی، ح، (۱۳۵۱)، دوره مقدماتی حقوق مدنی، مؤسسه عالی حسابداری، ج ۲، ص ۵۵۱

^۴- Tele-Health

^۵-M-Health

بند دوم: انواع خدمات پزشکی در فضای مجازی

به گزارش مهر، با بهره گیری از فناوریهای ارتباطی و اطلاعاتی خدماتی چون مشاوره از راه دور، آموزش الکترونیکی، پایش از راه دور، ارائه خدمات پزشکی در خانه و جراحی و تصویربرداری از راه دور برپایه بسترهای فضای مجازی قابل ارائه خواهد بود. مشاوره از راه دور: در حال حاضر عمده ترین کاربرد این فناوری، مشاوره های پزشکی است که هم در ایران و هم در نقاط دیگر جهان به راحتی در حال انجام است

آموزش الکترونیکی: در واقع آموزش از راه دور بکارگیری ابزارهای فناوری اطلاعات در آموزش و تربیت است که از جمله فواید این روش کاهش هزینه زمانی و هزینه اقامت و فضای آموزشی را می توان نام برد.

می توان برای آموزش الکترونیکی تعاریف زیر را در نظر گرفت^۱:

الف) آموزش الکترونیکی آموزش مبتنی بر فناوری است.

ب) آموزش الکترونیکی نقطه عطف و همگرایی آموزش و اینترنت است.

پ) آموزش الکترونیکی استفاده و بهره گیری از فناوری شبکه برای طراحی، ارائه، انتخاب، مدیریت و توسعه آموزش است.

ت) آموزش الکترونیکی به مفهوم آموزش راه اندازی شده با اینترنت است که می تواند مواردی نظیر ارائه مطالب درسی در قالب های چندگانه، مدیریت آموزشی و شبکه ای مرکب از فراگیران، کارشناسان و تهیه کنندگان مطالب را دربرگیرد. برای فراگیران وب این شیوه آموزشی وسیله اکتشافی برای دستیابی به اقیانوسی از اطلاعات و منابع است. وب می تواند تجربیات آموزشی همه جانبه و فراگیری را از آموزش همزمان، سلسله مباحث متوالی و خودآموزها، در اختیار فراگیران قرار دهد. وب با فراهم ساختن رویکردهای خلاق آموزشی برای کاربران، و ایجاد حس مشارکت و همکاری، فراگیران را مشتاق و علاقه مند می سازد.

^۱ آموزش مجازی، وب سایت <http://www.elearnpars.org/20/2/1392>



استفاده از وب نه تنها برای فراگیرانی که با قابلیت‌های آن آشنا هستند، بلکه برای فراهم آوردن گان مطالب اینترنتی نیز ساده، سهل و آسان است، زیرا آن‌ها می‌توانند به راحتی مطالب را در کلیه ساختارهای فنی همانند یونیکس و ویندوز... در اختیار کاربران قرار دهند. وب به کمک مجموعه‌ای از ابزارها، فراگیران را قادر می‌سازد که بهترین روش یادگیری را از دیدگاه خود برگزینند.

پایش از راه دور: ارسال *online* و یا *offline* تصاویر پزشکی، سیگنال‌های حیاتی بیمار به صورت ویدئو کنفرانس، از روش‌های عمده پایش از راه دور است .

ارائه خدمات پزشکی در خانه: بیش از همه افراد مبتلا به بیماری‌های قلبی و عروقی و ناهنجاری‌های تنفسی مزمن به اینگونه مراقبت‌ها نیاز دارند

جراحی از راه دور: انجام جراحی پزشکی بدون تماس مستقیم پزشک با بیمار در طول عمل است که این جراحی می‌تواند برای موارد مختلف از جمله کاربرد جراحی از راه دور در عمل قلب به روش‌های مختلفی انجام شود، که در روش رباتیک می‌توان کاربرد بیشتری از فناوری اطلاعات را مشاهده کرد

تصویربرداری از راه دور: تکنولوژی‌های عکس‌برداری نقش عمده‌ای در تشخیص، درمان و مرحله بهبودی دارند. اسکنرهای اولتراسوند، دوربین‌های کوچک مورد استفاده در جراحی مفاصل و وسایل تشخیصی، آزمایش‌های پاتولوژی و رادیولوژی و اسکن مغز تنها مواردی از تکنولوژی‌های عکس‌برداری هستند که می‌توان به وسیله طب از راه دور آنها را انجام داد^۱.

بند سوم: اصول کلی حاکم بر مسئولیت پزشکی

مسئولیت پزشکی نیز مانند هر مسئولیت دیگری مشتمل بر مسئولیت مدنی، جزائی و انتظامی است و در آثار فقها، از آن به عنوان ضمان طیب یاد می‌شود برای تحقق مسئولیت پزشکی ۳ شرط اساسی لازم است که آنها را عناصر تشکیل دهنده مسئولیت می‌گویند و آن عبارت است از: ۱. خطای پزشکی ۲. خسارت ۳. رابطه سببیت. با توجه به مراتب فوق مسئولیت پزشکی

^۱ - کاغذگران، ماهنامه تخصصی مهندسی پزشکی شماره ۱۳۲، سال ۱۱ فروردین ۹۱

را می توان چنین تعریف کرد: الزام پزشک به جبران خسارت ناشی از جرم ، خطا یا ضرورت که در نتیجه اقدامات پزشکی به دیگری وارد کرده است. از طرفی دیگر ، از مفهوم مخالف جرم و خطا مندرج در تعریف چنین مستفاد می گردد که اقدامات پزشکی می بایست در چارچوب قوانین و مقررات جاری و در برگیرنده شرایط مقرر قانونی باشد تا پزشک مبری از مسئولیت شناخته شود^۱. مسلماً عدم ارائه تفسیری نوین از نظام مسئولیت پزشکی سنتی با نیازهای امروز جامعه و عدم تصویب قوانینی که رافع مسائل و مشکلات ناشی از مسئولیت اشیاء و فراوردهای جدید و تکنیک های نوین زیست پزشکی باشد ، عوارض جبران ناپذیری بدنبال خواهد داشت که ورود خون های آلوده به ایدز و هپاتیت و تزریق آن به بیماران مبتلا به هموفیلی و همچنین شیوع این بیماری های واگیر دار و مهلک از جمله آنهاست در این راستا سلامت الکترونیکی و بهره مندی از تکنیک های نوین پزشکی نیز همانند دستگاه ها و فرآورده های جدید چالش های حقوقی و اخلاقی جدیدی فراروی بشر و جوامع انسانی قرار می دهد در چارچوب نظام کنونی مسئولیت به طور کلی ، پاسخگو بودن پزشک در قبال خساراتی است که به بیمار وارد می آورد و این خسارات، ناشی از انجام وظایف پزشکی است. اگر مسئولیت پزشکی مبتنی بر «نظریه قهری» باشد؛ اثبات تقصیر برعهده بیمار یا مدعی خسارت است و در صورتی که مبتنی بر «نظریه قراردادی» باشد، بسته به اینکه تعهد پزشک، تعهد به «نتیجه» یا به «وسیله» باشد، موضوع متفاوت خواهد بود^۲.

بخش دوم: خسارت معنوی

معنای خسارت: خسارت در اصطلاح در دو معنا به کار می رود: یکی اصل ضرر و زیان وارده و دیگری مالی که به عنوان تاوان و جبران خسارت گرفته می شود. در ترمینولوژی آمده است: خسارت: ۱. زبانی که کسی به مال دیگری برساند. ۲. تاوان یعنی مالی که فاعل زیان مالی

^۱ - صفایی، حسین، (۱۳۵۱) حقوق مدنی (تعهدات و قراردادها) مؤسسه عالی حسابداری تهران، صص ۵۴۰ - ۵۳۸.

سنهوری، ع، (۱۹۵۲) الوسیط فی شرح القانون المدنی، مصادر الالتزام، ص ۶۵۵.



به غیر، باید بابت جبران به او بدهد. ایراد خسارت اگر با قصد باشد، خسارت حقیقی است و گر نه خسارت حکمی است.^۱

خسارت معنوی را از نظر لغت نمی توان تعریف نمود، زیرا این جمله یک اصطلاح حقوقی است که اخیراً به وجود آمده است. فقط می توان آن را از لحاظ حقوقی تعریف نمود. دو واژه ی خسارت و ضرر از الفاظ مترادف محسوب می شود، و از سوی دیگر، خسارت معنوی در مقابل خسارت مادی است به همین جهت برای روشن شدن مفهوم خسارت معنوی باید به تعاریف ضرر مادی، ضرر معنوی و خسارت مادی توجه نمود. در تعریف ضرر مادی نوشته اند: ضرر مادی ضرر مالی و بدنی را گویند. در تعریف ضرر معنوی گفته اند: ضرری که به عرض و شرف کسی وارد گردد مانند ضرر ناشی از افشاء راز حرفه. در تعریف خسارت مادی گفته اند: «ضرری که به بدن یا مال کسی برسانند.» در مبسوط ترمینولوژی آمده است: خسارتی است وارد به عرض و آبرو و ارزشهای معنوی کسی و مانند افشاء راز کسی ضد خسارت مادی است. به نظر دکتر کاتوزیان تعریف اصطلاحی خسارت معنوی دشوار است و فقط می توان مفهومی از آن ارائه داد و گفت: صدمه به منافع عاطفی و غیر مالی است. مانند احساس درد جسمی و رنجهای روحی، از بین رفتن آبرو و حیثیت و آزادی و ایجاد شرم ساری.^۲ ضرر معنوی با شرف، اعتبار و حیثیت شخص ارتباط دارد مانند: قذف، سب و تألمات روحی که در اثر ضرب، توهین، از دست رفتن عزیزان و هرگونه هتک حرمت اشخاص. چه اینکه موجب خسارت مالی باشد یا نباشد. قانون فرانسه و ایتالیا، هر ضرری را که به مال شخص وارد نشود معنوی می داند گرچه موجب تألمات مادی باشد.^۳

بند اول: هتک حرمت در فضای مجازی:

هتک در لغت به معنی پاره کردن است و در اصطلاح به معنی تجاوز به اشخاص و اموال و اعراض آنان و جریحه دار کردن افکار عمومی است به طوری که متجاوز مشمول کیفر مقرر

^۱ جعفری لنگرودی، م، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، ج ۳، ص ۱۸۱۲

^۲ کاتوزیان، ن، حقوق مدنی - الزامهای خارج از قرارداد - دو جلد در یک مجلد، دانشگاه تهران ص ۲۴۶

^۳ صابرله، ج، (۱۹۸۴) اقامة المسؤولية المدنية عن العمل غير المشروع علی عنصر الضرر، جامعة صلاح الدین، موصل، عراق ط. اول، ص ۱۰۶

در قانون جزا گردد. هتک حرمت اعم از افترا و توهین است.^۱ هتک حرمت عبارت است از یک فعلی که با هدف تنزل ارزش واقعی یک فرد در میان جامعه موجب لطمه به حیثیت و آبروی آن فرد می شود. حرمت آبرو و حیثیت معنوی اشخاص یکی از قواعد اخلاقی، مذهبی و حقوقی در تمام کشورهای جهان است.^۲ هتک حرمت اشخاص در نتیجه گفتارهای شفاهی یا کتبی است که موجب لطمه بر حسن شهرت اشخاص در افکار عمومی یا خدشه دار کردن حیثیت، احترام یا اعتمادی که دیگران برای فرد قایل هستند می شود. که عنوان کلی است و می تواند شامل قذف، توهین، افترا هم بشود. در نظام حقوقی کامل لا، هتک حرمت ممکن است دوگونه باشد. گاهی هتک حرمت به صورت گذرا و زودگذر است که آن را در اصطلاح "هتک حرمت گذرا" می نامند، ولی هرگاه هتک حرمت و اظهارات توهین آمیز به صورت غیرموقت و تقریباً دائم باشد، آن راهتک حرمت پایدار می نامند. فایده تمیز این دو نوع هتک حرمت در مساله، شدت ضمانت اجراها و مساله اثباتی آن است. ابتدا بایستی مشخص نمود که هتک حرمت های صورت گرفته از طریق اینترنت و شبکه های الکترونیکی از چه نوع بوده تا برپایه این بحث به بررسی ارکان مسوولیت ناشی از هتک حرمت از طریق اینترنت پرداخت. در خصوص انتشار گفتارهای توهین آمیز از طریق شبکه های الکترونیکی و اینترنت برخی معتقدند که همانند برنامه های رادیو و تلویزیون بوده و بر همین اساس بایستی آنها را در دسته هتک حرمت های گذرا تلقی نمود، اما برخی دیگر نظر مخالف دارند... یک پیامی که در صفحه یک سایت اینترنتی قرار دارد قطعاً به صورت گذرا نبوده و با توجه به گستردگی خدمات دسترسی اینترنت، قابل رویت برای میلیون ها نفر در سراسر جهان خواهد بود. از این رو چه بسا اثرات سوء ناشی از هتک حرمت در فضای الکترونیکی بیش از نشریات و روزنامه های غیرالکترونیکی یا حتی برنامه های رادیو و تلویزیون است. نخستین عنصر ضروری برای تحقق هتک حرمت و ایجاد مسوولیت عبارت است از این که یک اظهار توهین آمیزی که موجب هتک حرمت شخص شود، وجود داشته باشد. این رکن در واقع خود مبتنی بر دو



^۱ جعفری لنگرودی، م، (۱۳۷۸) ترمینولوژی حقوق، تهران، گنج دانش، چاپ دوم.

^۲ صادقی، ح، (۱۳۸۸) مسوولیت مدنی در ارتباطات الکترونیک، تهران، نشر میزان، چاپ اول، ص ۱۵۹

قسمت و شرط ضروری است. اولاً اظهار صورت گرفته بایستی خلاف واقع باشد. ثانیاً توهین آمیز باشد. لذا چنان چه اظهار صورت گرفته یا اظهار واقعیت باشد مسوولیتی متوجه اظهار کننده نخواهد بود، مگر در صورتی که موجب نقض حریم خصوصی اشخاص شود. دومین رکن برای تحقق مسوولیت ناشی از هتک حرمت عبارت است از انتشار اظهارات توهین آمیز. لذا مادامی که شخص در خلوت به یک شخص دیگر توهین نموده و توهین صورت گرفته در خارج از روابط آن دو شخص بروز ننموده و به سمع و نظر هیچ شخص دیگری نرسیده باشد، توهین به مفهومی که واجد اثر حقوقی باشد، محقق نگردیده است.

بند دوم: نشر و اشاعه اکاذیب در فضای مجازی

انتشار و اشاعه با سوء نیت اخبار دروغ و وقایع خلاف واقع انتشار و اشاعه اخبار دروغ و وقایع خلاف واقع به قصد اضرار به غیر یا تشویش اذهان عمومی یا مقامات رسمی را نشر اکاذیب گویند^۱. به عبارت دیگر، مقصود از اشاعه اکاذیب آن است که مرتکب مطالب و کارهایی را که می داند حقیقت ندارد، عملاً و عامداً علیه شخص حقیقی یا حقوقی یا مقامات رسمی شایع و اظهار کند و بدون این که اعمال معینی را به افراد معینی نسبت دهد، اخبار یا مطالب بی اساس و دروغ را بیان کند. نشر اکاذیب با هتک حرمت و حیثیت تفاوت دارد، چرا که در نشر اکاذیب حتماً مطالب کذب انتشار می یابد و واقعیت ندارد، اما در هتک حیثیت هم واقعیت و اسرار خصوصی فرد فاش می شود و هم ممکن است با اشاعه کذب حیثیت شخص خدشه دار گردد.

بند سوم: هتک حرمت و اشاعه اکاذیب در فضای مجازی از منظر قوانین

فصل پنجم از قانون نوپای جرایم رایانه ای به این مهم اختصاص دارد و در طی سه ماده و یک تبصره در شماره های ۱۶، ۱۷ و ۱۸ به آن می پردازد. ماده ۱۶ قانون جرایم رایانه ای می گوید: هر کس به وسیله سامانه های رایانه ای یا مخابراتی، فیلم یا صوت یا تصویر دیگری را تغییر دهد یا تحریف کند و آن را منتشر یا با علم به تغییر یا تحریف منتشر کند، به نحوی که

^۱ - شکاری، ر، و سیروس، ق، (۱۳۹۰) - ق.م.ا در نظم حقوق کنونی ص ۸۶۸

عرفا موجب هتک حیثیت او شود، به پنج میلیون ریال تا چهل میلیون ریال یا هر دو مجازات محکوم خواهد شد. قابل ذکر است که اگر تغییر یا تحریف به صورت مستهجن باشد علاوه بر این که به فرد بزه دیده آسیب جدی می رسد، نوعی اشاعه فحشا نیز می باشد که جرم از زمره جرایم علیه عفت و اخلاق عمومی نیز می باشد و نمایش آن طبق بند اول ماده ۶۴۰ قانون مجازات اسلامی عفت و اخلاق عمومی را جریحه دار می نماید. پس لازم است قانونگذار در این مورد شدت عمل بیشتری به خرج دهد. ماده ۱۷ بیان می دارد: هر کس به وسیله سامانه های رایانه ای یا مخابراتی صوت یا تصویر یا فیلم خصوصی یا خانوادگی یا اسرار دیگری را بدون رضایت او جز در موارد قانونی منتشر کند یا در دسترس دیگران قرار دهد، به نحوی که منجر به ضرر یا عرفا موجب هتک حیثیت او شود، به حبس از نود و یک روز تا دو سال یا جزای نقدی از پنج میلیون ریال تا چهل میلیون ریال یا هر دو مجازات محکوم خواهد شد. گویا این ماده تنها اختصاص به هتک حرمت دارد و نشر اکاذیب مقصود نبوده است و انتشار اسرار و مسایل خصوصی خانواده مد نظر قانونگذار بوده است تا حریم خصوصی افراد محفوظ بماند. در ماده ۱۸ قانونگذار می گوید: هر کس به قصد اضرار به غیر یا تشویش اذهان عمومی یا مقامات رسمی به وسیله سامانه رایانه ای یا مخابراتی اکاذیبی را منتشر نماید، یا در دسترس دیگران قرار دهد یا با همان مقاصد اعمالی را بر خلاف حقیقت، راسا یا به عنوان نقل قول، به شخص حقیقی یا حقوقی به طور صریح یا تلویحی نسبت دهد، اعم از این که از طریق یاد شده به نحوی از انحا ضرر مادی یا معنوی به دیگری وارد شود یا نشود، افزون بر اعاده حیثیت (در صورت امکان) به حبس از نود و یک روز تا دو سال یا جزای نقدی از پنج میلیون تا چهل میلیون یا هر دو مجازات محکوم خواهد شد. به نظر می رسد ماده ۶۹۸ قانون مجازات اسلامی نیز دقیقا حاوی همین ماده است و مقصود قانونگذار تنها منتشر شدن اکاذیب باشد به هر شکل ممکن، و نوع وسیله چندان در جرم دخیل نبوده و شامل اینترنت نیز می شود، چرا که انتشار در آن بسیار وسیع تر صورت می گیرد؛ ایمیل یا پیام های متنی تلفنی خود نوعی مراسله به شمار می آید؛ پس قانونگذار نوع ارسال و انتشار را مد نظر نداشت. کما این که روی سایت گذاشتن



اکاذیب نیز نوعی رساندن مطلب به دیگران است، چنان چه اگر کسی اکاذیبی را از کسی بنویسد ولی آن را منتشر نسازد مرتکب جرمی نشده است.

بند چهارم: قذف در فضای مجازی

یکی از جرایمی که در رایانه به صورت هولناک تری صورت می گیرد، جرم قذف می باشد که قانون مجازات اسلامی بر اساس منابع فقهی در ماده ۱۳۹ در تعریف آن آورده است: قذف نسبت دادن زنا یا لواط است به شخص دیگر در گنجینه آرای فقهی - قضایی سوالی به همین مضمون از مراجع عظام پرسیده شده: آیا نسبت کتبی زنا به کسی، قذف محسوب می شود؟ و پاسخ های ارائه شده غالباً آن است که کتبی بودن نسبت قذف مانع تحقق آن نیست. مراجع عالیقدر: آیت الله میرزا جواد تبریزی، آیت الله سیستانی، آیت الله صافی گلپایگانی، آیت الله فاضل لنکرانی و تعدادی دیگر اعتقاد دارند که قذف محقق می شود و مراجع عالیقدری چون آیت الله خامنه ای و آیت الله همدانی معتقدند که حد قذف در صورت کتبی بودن آن جاری نمی شود. به نظر می رسد چنانچه شرایط تحقق قذف وجود داشته باشد، قذف موجب حد تحقق می یابد، زیرا آنچه ملاک حرمت است، نسبت زنا یا لواط دادن به دیگری با هر وسیله ای است و به عبارت دیگر، وسیله در تحقق این جرم دخالت ندارد، چنان که ماده ۶۹۷ قانون مجازات اسلامی نیز موید آن است ثانیاً وسیله (رایانه) مستقلاً از خود اراده ندارد، بلکه وجودش کنترلش بستگی به اراده انسان است و الفاظی هم که به صورت مجازی عرضه میشود، از انسان صادر می شود، نه از رایانه.

بند پنجم: بررسی توهین در فضای مجازی

معنای لغوی توهین: توهین مصدر لازم به معنای خوار کردن، خوار داشتن، سبک داشتن، خفیف کردن، سست کردن است^۱. توهین در معنای اخص عبارت است از: "نسبت دادن هر امر وهن آور اعم از دروغ یا راست به هر وسیله و طریقه ای که باشد و یا انجام هر فعل یا ترک فعلی که در نظر عرف و عادت موجب کسر شان و یا باعث تخفیف و پست شدن طرف

^۱-معین، م، فرهنگ فارسی، ج ۱، ص ۱۱۷۱

گردد." هر وسیله می تواند شامل رایانه نیز باشد. می توان هتک حرمت را به یک تعبیر نتیجه حاصل از توهین دانست. در اصطلاح حقوقی، توهین یا اهانت کاری است که متضمن اسناد و اخبار نبوده و به نحوی از انحا در حیثیت متضرر از این جرم، نوعی وهن وارد می کند. افترا متضمن اسناد است و حال آن که توهین غالباً با الفاظ فحش و تحقیر محقق می شود و اشاره یا عمل موهن هم قائم مقام همین الفاظ می باشند. ماده ۶۰۸ قانون مجازات اسلامی در این باره میگوید: "توهین به افراد از قبیل فحاشی و استعمال الفاظ رکیک چنان چه موجب حد قذف نباشد، به مجازات شلاق تا ۷۴ ضربه و پنجاه هزار تا یک میلیون، جزای نقدی محکوم می شود." قانونگذار علاوه بر ماده ۶۰۸ قانون مجازات اسلامی با توجه به شخصیت و مقام طرف اهانت، مواد دیگری را تصویب کرده است. از جمله مواد ۵۱۳، ۵۱۴ و ۶۰۹ قانون مجازات اسلامی، ماده ۲۴ قانون وکالت، ماده بیستم لایحه قانونی استقلال کانون وکلای دادگستری و ماده سی ام قانون مطبوعات. شایان ذکر است آنچه در اینجا مد نظر است نحوه تحقق اصل جرم توهین می باشد؛ یعنی امکان تحقق توهین ساده، با توجه به شرایط آن در اینترنت یا رایانه وجود دارد یا خیر؟ قانون مجازات جرایم رایانه ای که شورای عالی توسعه قضایی تدوین کرده، به جرم توهین اشاره نشده است. گرچه همان گونه که ذکر شد توهین یکی از مصادیق بارز هتک حرمت و نشر اکاذیب است. چرا که با توهین به کسی حرمت او از بین می رود و از آن جهت که نسبت داده شده واقعیت ندارد نوعی جرم است و انتشار آن در اینترنت نوعی انتشار اکاذیب است. منطوق صریح ماده ۶۰۸ قانون مجازات اسلامی نفس توهین را مجازات نموده است، و می دانیم که توهین به روش های مختلفی صورت می گیرد که این ادعای ما را مواد قانونی ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹ و ۷۰۰ قانون مجازات اسلامی تایید می کند. یکی از این روشها کاربرد اینترنت می باشد که امروزه بسیار شایع می باشد ماده ۶۹۷ قانون مجازات اسلامی کاملاً مشمول توهین اینترنت می شود، چون آمده: "... در روزنامه جراید نطق در مجامع یا به هر وسیله دیگر..." و قید به هر وسیله دیگر بیانگر این موضوع است که قانونگذار می خواهد به هر نحوی که شده است، جلوی چنین جرمی را بگیرد و اصل جرم از نظر او دارای اهمیت است که صورت نگیرد و یکی از این راه ها اینترنت می باشد. مفاد ماده ۶۹۸ قانون مجازات



اسلامی به طور صریح علت مجازات را بیان می کند و می گوید: "هر کسی به قصد اضرار به غیر یا تشویش اذهان... " این تعلیل گویای این مطلب است که هرگاه این قصد حاصل شود، ملازمه اش مجازات مذکور در ماده قانونی است، یعنی به بیان دیگر نوعی تلازم وضعی بین قصد و مجازات وجود دارد، حال هر چیزی این ملازمه را به وجود بیاورد، به تبع آن مجازات مذکور باید جاری گردد و می توان گفت که از طریق رایانه قصد فوق حاصل می گردد؛ یعنی هم اضرار مادی و هم اضرار معنوی حاصل می شود و اینترنت به عنوان ابزار پیشرفته برای چنین جرایمی محیطی باز محسوب می شود. اینترنت می تواند یکی از مصادیق ماده ۶۹۹ قانون مجازات اسلامی باشد، چون در آن ذکر شده است: "... به نحوی متعلق به او قلمداد نماید." و قید به نحوی بسیار کلی و جامع است، یعنی قانونگذار هر کسی از هر راهی که چنین جرمی را مرتکب گردد، مجازات می کنند و امروزه از طریق اینترنت ارتکاب چنین جرمی ممکن است و صورت گرفته است. اساساً با این قید مذکور ماده فوق مفهومش بر اتهام اینترنتی بار می شود و تهمتی اینترنتی یکی از مصادیق آن محسوب می شود. ماده ۷۰۰ قانون مجازات اسلامی هم نیز شامل هجو اینترنتی می شود از طریق اینترنت یا در اختیار داشتن آدرس های الکترونیکی داده هایی را که از هجویات باشند، پست^۱ نماید و با این عمل فردی را متهم به امور غیر واقع نماید. امروزه شبکه اینترنت که هدفش اطلاع رسانی است، در دایره مطبوعات و وزیر مجموعه جرایم بوده و می توان گفت که اگر مواد قانونی موجود شامل جرایم و روزنامه ها باشد، پس شبکه اینترنت نیز می تواند در دسته جرایم قرار گیرد و مشمول احکام آن گردد. پس می توان گفت:

الف) توهینی که از طریق اینترنت صورت می پذیرد، جرم است.

ب) هر جرم درخور کیفر و مجازات می باشد.

پس: توهینی که از طریق اینترنت صورت می پذیرد به خاطر جرم بودن در خور کیفر و مجازات می باشد، با توجه به تعریف فقهی که از جرم ارائه شده است، عناصر و شرایطی را که

¹ E-mail

یک جرم دارد، کاملاً منطبق این مورد می باشد. پس هر کسی (انسان عامل، بالغ، مختار و قاصد) از طریق اینترنت دشنام بدهد، یا عملی را انجام دهد که دیگری را متهم به اموری نماید که شرع ممنوع گردانیده است و صحت و سقم این نسبت ناروا را نتواند ثابت کند، جرم محسوب شده و علاوه بر اعاده حیثیت و جبران ضرر مادی و معنوی به حبس محکوم می گردد (مواد ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۰۹ و ۶۹۸ قانون مجازات اسلامی) و (ماده ۳۰ قانون مطبوعات سال ۶۴) (ماده یک قانون مسئولیت مدنی)

بند ششم: افترا در فضای مجازی

افترا نیز از مصادیق هتک حرمت است ولی در قانون جرایم رایانه ای به آن پرداخته نشده است در حالی که حرمت افترا از امور مسلم فقهی است و روایات متعددی بر آن دلالت می کند^۱. افترا عین انتساب امری مجرمانه و با انتشار جرم انتسابی به یکی از طرق قانونی و امثال آن. افترا در اصطلاح حقوقی عبارت است از نسبت دادن صریح عمل مجرمانه برخلاف حقیقت و واقع به شخص یا اشخاص معین به یکی از طرق مذکور در قانون، مشروط به این که صحت عمل مجرمانه نسبت داده شده در نظر مراجع و مقامات قضایی ثابت نشود جرم افترا موضوع ماده ۶۹۷ قانون مجازات اسلامی در سال ۱۳۰۴ و در قانون مجازات عمومی به موجب ماده ۲۶۹ وضع گردید که به این شرح است: "هر کس به وسیله اوراق چاپی یا خطی یا به وسیله انتشار اعلام یا اوراق مزبور، یا به وسیله نطق در مجامع به یک یا چند نفر امری را به طور صریح نسبت دهد که مطابق قانون، مجازات آن امر جنحه یا جنایت محسوب شود، مفتی محسوب خواهد شد، مشروط بر این که نتواند صحت آن اسناد را ثابت نماید." در سال ۱۳۶۲ با تصویب قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) این جرم به موجب ماده ۱۴۰ جایگزین ماده ۲۶۹ ق.م.ع گردید و در سال ۱۳۷۵ ماده ۶۹۷ ق.م.ا به شرح ذیل به این جرم اختصاص یافت. "هر کس به وسیله اوراق چاپی یا خطی یا به وسیله درج در روزنامه و جراید یا نطق در مجامع یا به هر وسیله دیگر به کسی امری را به طور صریح نسبت دهد، یا آنها را منتشر نماید، که مطابق قانون

^۱ - حر عاملی، م، و سایر الشیعه، ج ۱۲، باب تحریم البهتان... و، باب تحریم تهمه...



آن امر جرم محسوب شود، و نتواند آن اسناد را اثبات نماید، جز در مواردی که موجب حد است، به یک ماه تا یک سال حبس و تا ۷۴ ضربه شلاق یا یکی از آنها حسب مورد محکوم خواهد شد.

تبصره: در مواردی که نشر آن امر اشاعه فحشا محسوب گردد، هر چند بتواند صحت اسناد را ثابت نماید، مرتکب به مجازات مذکور محکوم خواهد شد

علاوه بر این، افترا به اشخاص حقیقی و حقوقی (اگر چه از طریق انتشار عکس یا کاریکاتور باشد) در اجرای بند هشتم ماده ششم قانون مطبوعات (مصوب ۱۳۶۴، ۱۲، ۲۲ یا اصلاحات ۱۳۷۹، ۹، ۲۲)، به وسیله نشریات منع شده است. در همین خصوص ماده سی ام قانون مطبوعات می گوید: انتشار هر نوع مطلب مشتمل بر تهمت یا افترا یا فحش و الفاظ رکیک یا نسبت های توهین آمیز و نظایر آن نسبت به اشخاص ممنوع است. مدیرمسئول جهت مجازات به محاکم قضایی معرفی می گردد و تعقیب جرایم مزبور موکول به شکایت شاکی خصوصی است و در صورت استرداد شکایت، تعقیب در هر مرحله ای که باشد متوقف خواهد شد.

تبصره یک: در موارد فوق شاکی اعم از حقیقی یا حقوقی می تواند برای مطالبه خساراتی که از نشر مطالب مذکور بر او وارد آمده، به دادگاه صالحه شکایت نموده، و دادگاه نیز مکلف است نسبت به آن رسیدگی و حکم متناسب صادر نماید.

تبصره دو: هرگاه انتشار مطالب مذکور در ماده فوق راجع به شخص متوفا بوده، ولی عرفاً هتاکی به بازماندگان وی به حساب آید، هر یک از ورثه قانونی می تواند از نظر جزایی یا حقوقی طبق ماده و تبصره فوق اقامه دعوی کند.

تبصره سه ماده اول قانون مذکور در این راستا مقرر داشته است: کلیه نشریات الکترونیکی مشمول مواد این قانون است .

بنابراین می توان گفت که در مورد افترای درفضای مجازی قانونگذار ایران، به طور صریح واکنش نشان داده است، ولی این واکنش، مختص نشریات الکترونیکی است. طبق ماده ۶۹۷ قانون مجازات اسلامی، تحقق جرم افترا مشروط به آن است که مرتکب یکی از راه های

مذکور در ماده مذکور را عملی سازد. وسیله اسناد عبارت است از اوراق چاپی یا خطی و انتشار آنها، درج در روزنامه و جراید و نطق در مجامع. حال سوال این است که آیا رایانه و اینترنت می تواند وسیله اسناد تحقق این جرم قرار گیرد؟ به عبارت دیگر آیا عبارت: به هر وسیله دیگر شامل رایانه هم می شود؟ مثلاً شخص از طریق گفت و گو (چت)، فرستادن ایمیل یا با نقاشی و کاریکاتور طرف مقابل را به ارتکاب عملی که در قانون جرم است، متهم کند. برخی بدون این که اشاره ای به رایانه و اینترنت داشته باشند، معتقدند که راه های مذکور در ماده ۶۹۷ قانون مجازات اسلامی اصولاً به صورت نوشته یا گفتار است و لذا در تسری طرق ارتکاب جرم افترا به موارد دیگر مماثلت و مشابهت باید رعایت گردد. با این تفسیر رایانه و اینترنت شامل ماده ۶۹۷ می باشد و تفسیر مضیق قوانین کیفری نیز چنین اقتضای کند. اما در این باره نظریات مخالفی هم وجود دارد. در کتاب جرایم علیه اشخاص آمده است این جرم مقید به وسیله است، اما از نظر نوع وسیله، محدودیتی وجود ندارد مقنن پس از احصاء بعضی از مصادیق مقرر می دارد: "... یا به هر وسیله دیگر...". بنابراین می توان با وسایلی مانند رادیو، تلویزیون، سینما، تئاتر، رایانه (اینترنتی) و امثال آنها نیز مرتکب جرم افترا شد. جمله اخیر نافی شرط وسیله نیست، بلکه نافی محدودیت مصداقی است، زیرا تا سال ۱۳۷۵ که اشکال رفع نشده بود، همواره مشکل شمول ماده بر انتساب جرم از طریق رادیو و تلویزیون مطرح بود. به نظر می رسد که ماده ۶۹۷ قانون مجازات اسلامی اطلاق دارد. ضمناً هدف قانونگذار به کار بردن "به هر وسیله دیگر" عمدی بوده تا راه های اسناد افترا را محدود نکند. به عبارت دیگر، هدف مقنن نه این که نوع وسیله را بیان کند. چه تفاوتی می کند که شخص از طریق رایانه و انتشار در اینترنت عمل مجرمانه را به دیگری نسبت دهد و یا از طریق یک نوشته که در اولی حتی آثارش مخرب تر از دومی است. بنابراین هر چند جهت رفع ابهامات، نص قانونی خاصی را در این مورد می طلبد، ولی در حال حاضر به نظر می رسد طبق ماده ۶۹۷ ق.م.ا. چنین افتراهایی جرم و قابل مجازاتند. گفتنی است که اگر مطالب افترا آمیز در روزنامه ها و مجلات الکترونیکی صورت بگیرد، (همانطور که قبلاً مطرح شد) اشکالی در جرم دانستن آنها وجود ندارد. به نظر می رسد که جرم افترا توسط رایانه هم صورت می پذیرد، چرا که وقتی نص قانون



هست که نوع وسیله را آزاد گذاشته، دیگر جای مخالفتی نمی ماند. از آنجا که تکنولوژی روز به روز در حال ترقی و پیشرفت است و انسان ها برای رسیدن به مقاصد خود از آن بهره می گیرند، پی قانونگذار این مساله را در نظر داشته است و از استفاده کرده است که در هر عصری بتوان با مجرمان که باعث آزار و اذیت دیگران می شوند و سلب آسایش می کنند، برخورد مناسبی شود و مقید به نوع و وسیله ارتكابی خاص نبود. پست الکترونیک مرسوم ترین و گسترده ترین سرویس شبکه های کامپیوتری و بین المللی است و توسط آن علاوه بر فایل های متن، صوت، تصویر، فایل های ویدئویی نیز می تواند از طریق پست الکترونیک به دیگر کاربران شبکه (اینترنت) ارسال شود. هر کاربر می تواند در شبکه های بین المللی از طریق یک آدرس مشخص الکترونیک شناخته شود که با دسترسی به رمز آن می توان به آسانی در آن تقلب کرد. این قابلیت پست الکترونیک می تواند ابزاری جالب برای نشر اطلاعات مجرمانه یا نشر اکاذیب و افترا به اشخاص باشد و احتمال کنترل اطلاعات برای تهیه کننده کاملاً مشکل است و در عمل به خاطر تعداد بسیار زیاد پست الکترونیک ارسالی اتخاذ تدابیر کلی و گسترده امنیتی مشکل بوده و تنها برای بخش کوچکی از داده ها میسر می باشد. قذف در رایانه نیز صورت می گیرد و آثار مخرب تری دارد. سزاوار است که قانونگذار برای حفظ آبروی افراد شدت عمل بیشتری در مورد قذفی که در رایانه صورت می گیرد نشان دهد. توهین یکی از مصادیق بارز هتک حرمت و نشر اکاذیب است. چرا که با توهین به کسی حرمت او از بین می رود و از آن جهت که نسبت داده شده واقعیت ندارد نوعی جرم است و انتشار آن در اینترنت نوعی انتشار اکاذیب است. افترا نیز مصداق دیگر هتک حرمت است. افترا مقید به وسیله است، اما از نظر نوع وسیله، محدودیتی وجود ندارد. مقنن پس از احصاء بعضی از مصادیق مقرر می دارد: "... یا به هر وسیله دیگر... " بنابراین می توان با وسایلی مانند رادیو، تلویزیون، سینما، تئاتر، رایانه (اینترنتی) و امثال آنها نیز مرتکب جرم افترا شد^۱

^۱ - دزیانی، م، مسوولیت کیفری برای انتقال داده ها در شبکه های کامپیوتری بین المللی و چالش های جدید اینترنت، شماره ۸۰

بخش سوم: مسئولیت مدنی ناشی از هتک حرمت در فضای مجازی

هر ضرری اعم از مادی و معنوی به اشخاص باید جبران شود اگر شخصی مورد نشر اکاذیب یا افترا یا هتک حیثیت واقع شود، به نوعی متحمل ضرر و زیان معنوی شده است و علاوه بر اینکه می‌تواند عامل این ضرر رسانی را از طریق مراجع قضایی به مجازات برساند، بلکه بر اساس اصول حقوقی حق دارد خسارات ناشی از این ضرر و زیان معنوی را نیز مطالبه کند. در همین راستا در ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی آمده است هر کس بدون مجوز قانونی به حیثیت سایرین لطمه‌ای وارد کند که موجب ضرر و زیان مادی یا معنوی شود، مسئول جبران خسارات ناشی از عمل خویش است. جدا از ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی، در مواد ۲ و ۹ و ۱۰ این قانون نیز به عناوین گوناگون از خسارات معنوی یاد شده است. در رویه قضایی ما موارد عملی زیادی در این خصوص قابل مشاهده نبوده و نیست. از این رو به نظر می‌رسد قوانین جزایی ایران در این باب با نواقصی همراه است. اگر چه در قانون مطبوعات تلاش شده است تا حدی این نواقص بر طرف شود. به عنوان مثال بر اساس قانون مطبوعات اگر در روزنامه‌ای در خصوص شخصی مطلبی حاوی هتک حیثیت درج شود، آن روزنامه موظف است در شماره بعدی خود، در همان صفحه و همان ستون، جوابیه آن مطلب را نیز درج کند. البته این مقدار، از دید بسیاری از حقوقدانان کافی نبوده و نیست. چراکه وقتی آبروی شخصی در افکار عمومی یا حتی در یک جمع خاص از دست برود، احیای آن با انتشار یک جوابیه صورت نخواهد گرفت.

بند اول: شیوه‌های جبران خسارت زیان دیده

روشهای متداول جبران خسارت معنوی بر اساس متون قانونی موجود بدین شرح است:

- ۱- موقوف نمودن یا از بین بردن منبع ضرر.
- ۲- عذرخواهی شفاهی از خسارت دیده.
- ۳- عذرخواهی عملی یا کتبی یا درج مراتب اعتذار در جراید.
- ۴- اعاده حیثیت از خسارت دیده به هر نحو دیگر.



۵- پرداخت مال یا مابازاً مادی به خسارت دیده.

از میان شیوه های فوق در متون قانونی به مورد نخست کمتر اشاره شده است. تنها در ماده ۸ قانون مسئولیت مدنی به این شیوه توجه شده است. از عبارت ماده چنین استنباط می گردد که قانونگذار در مقام بیان مناسب جبران خسارات وارده به اعتبارات و حیثیات تجاری یا حرفه ای می باشد. این مقوله بیشتر در چارچوب خسارات معنوی می گنجد و تنها موارد نادری از خسارات معنوی را شامل می شود. به شرط این که: اول، در اثر تصدیقات یا صدور گواهیهای غیرقانونی یا نشر مطالب خلاف واقع حیثیت و آبروی کسی در معرض تجاوز قرار گرفته باشد و دوم: از این بابت شخص متضرر گردیده باشد و سوم: از طریق موقوف نمودن عملیات مزبور بتوان رفع خسارت نمود^۱.

مورد چهارم نیز با این که ذیل اصل ۱۷۱ ق. اساسی به کار رفته مصداقی جز موارد سه گانه فوق یا مورد پنجم ندارد. بنابراین می توان چنین نتیجه گرفت که مؤثرترین وسیله ممکن جهت جبران خسارات معنوی مورد پنجم یعنی پرداخت مال یا مابازاً مادی به خسارت دیده است. زیرا همان طور که اشاره شد در بسیاری از موارد که صدمات روحی و عاطفی شدید است کمتر می توان با اعتداری شفاهی یا کتبی رنج و آلام و صدمات روحی خسارت دیده را التیام بخشید و چه بسا تأثیر چندانی بر جراحات درونیش نگذارد. مجازاتها و ضمانتهای اجرائی کیفری نیز صرفاً برای حفظ نظم اجتماعی و رعایت حقوق عمومی است، در حالی که خسارات شخصی زیان دیده می باشد. بنابراین باید اذعان نمود که هیچ وسیله ای مؤثرتر و کاراتر از پرداخت وجه یا انتقال مال با رعایت تناسب بین فشارهای روحی وارده و مابازاء مالی آن نمی توان به دست داد لذا:

اول: این طریقه جبران خسارات معنوی در نظامهای حقوقی غرب که تجربه طولانی تری در این زمینه دارند جایگاهی وسیع یافته است. در این نظامها قوای مقننه با تصویب قوانین متعدد و صریح روشهای مطلوبی را جهت جبران خسارات معنوی به روش مادی مقرر داشته اند. محاکم

نجفی خونساری، م، (۱۳۵۸ق) منیه الطالب ج ۲. نجف: انتشارات متوضوی، ص ۱۹۸. ^۱

قضائی به ویژه دادگاههای عالی نیز بر ضرورت جبران خسارت معنوی از طریق پرداخت پول یا اموال مادی پافشرده اند.

دوم: نظام حقوق ایران در مواردی صریحا و در مواردی تلویحا بر این مطلب تأکید دارد. در ماده ۱۰ قانون مسؤولیت مدنی پس از ذکر مصداقی بارز از خسارات معنوی آمده است: ... دادگاه می تواند در صورت اثبات تقصیر علاوه بر صدور حکم به خسارات مالی حکم به رفع زیان از طریق دیگر... نماید» در این ماده به روشنی جبران مالی خسارات معنوی پیش بینی شده است، اما در مواد ۱، ۲، ۹۸ و قانون مزبور و اصل ۱۷۱ قانون اساسی به طور ضمنی اشاره دارد مثلا در ماده ۷۱ آمده است: «...در صورت تقصیر، مقصر طبق موازین اسلامی ضامن است.»

سوم: بسیاری از صاحب نظران و حقوقدانان قویا بر مؤثر بودن این طریقه (پرداخت وجه یا انتقال مال) صحه گذاشته و آن را به عنوان وسیله ای مناسب جهت جبران خسارات معنوی پذیرفته اند. در زیر به چند مورد آن اشارت می رود:

۱- شاید پر سابقه ترین نظر و عملکرد در این زمینه اقدام حضرت علی (ع) در واقعه ای باشد که طی آن یکی از سرداران اسلامی از چارچوب اختیارات خود تخطی نمود و تعدیاتی را بر عده ای از افراد روا داشت، حضرت علی (ع) مأمور جبران خسارات وارده بر این قوم می شود و طبق سوابق تاریخی موجود حضرت، عوض بیم و خوفی را که زنان و کودکان به دلیل تاخت و تاز اسبان تحمل کرده بودند می پردازد. احمد ادریس می نویسد: «من فکر نمی کنم که هیچ کس در جواز تعویض در زیانهای ادبی (معنوی) از حضرت علی (ع) پیشی گرفته باشد.»

۲- عاملی به نقل از کاپیتان میگوید: «پول مرهم بسیاری از دردها و متاعب است.»

۳- عاملی در این زمینه می گوید: به نظر ما هر چند خسارت معنوی به هر مبلغی که تعیین شود نمی تواند کاملا جبران صدمات معنوی و روحی وارده به زیان دیده را بنماید ولی چون راهی برای جبران صدمات مزبور نیست پرداخت خسارت معنوی به زیان دیده می تواند تا حدی موجب تسکین خاطر او گردد.»

۴- حسینی نژاد، می نویسد: «رویه قضائی در فرانسه هیچ گاه در ترمیم خسارت معنوی تردید نکرده است منتهی میزان مبلغی که در دعوی خسارت معنوی بدان حکم داده می شود معمولاً کمتر از میزان خسارت مادی است.»

۵- کاتوزیان نیز می نویسد: «به نظر می رسد که مفاد اصل ۱۷۱ قانون اساسی جمهوری اسلامی نیز بحث درباره امکان صدور حکم به جبران خسارت معنوی با بیهوده می سازد و ضرر معنوی را در کنار زیانهای مادی قابل مطالبه اعلام می کند.»

۶- احمد سنهوری می نویسد: «جمهور فقهاء در عصر قائل به جواز جبران خسارت معنوی هستند... و در کشور مصر قوانین و رویه قضائی قائل به جواز جبران خسارت معنوی شده اند و در قانون مدنی جدید مصر بر این اصل تأکید شده است.» علیرغم دلایل روشن و تردیدناپذیر فوق نظرات مخالفی نیز در این مورد ابراز شده است که صریحترین مخالفت با پرداخت مابازاء مالی در مقام جبران خسارت معنوی نظری است که شورای نگهبان در تاریخ ۶۴/۹/۵ در مورد تبصره یک ماده ۳۰ طرح قانونی مطبوعات ابراز نموده است. متن تبصره مصوب که مورد ایراد شورای مزبور واقع شده چنین است: «تبصره ۱: در موارد فوق (منظور مواردی مثل تهمت و افترا یا فحش یا الفاظ رکیک است که در ماده آمده و همگی از مصادیق خسارات معنوی محسوبند) شاکی... می تواند برای مطالبه خسارات مادی و معنوی که از نشر مطالب مزبور بر او وارد آمده به دادگاه صالحه شکایت نماید و دادگاه مکلف است نسبت به آن رسیدگی و خسارت را تعیین و مورد حکم قرار دهد.» شورای نگهبان در مقام اظهار نظر در خصوص این تبصره چنین مرقوم داشته است: «در تبصره یک ماده ۳۰ که طرح دعوی خسارات معنوی مجاز و دادگاه مکلف به رسیدگی آن شده تقویم خسارات معنوی به مال یا امر مادی مغایر موازین شرعی است...» جالب تر این که مجلس شورای اسلامی بعد از دریافت این نظریه تبصره پیشنهادی را به شرح زیر اصلاح نمود: «در موارد فوق شاکی (اعم از حقیقی یا حقوقی) می تواند برای مطالبه خسارات مادی و معنوی که از نشر مطالب مزبور بر او وارد آمده به دادگاه صالحه شکایت نموده و دادگاه نیز مکلف است نسبت به آن رسیدگی و حکم متناسب

را صادر نماید.» اما مجدداً شورای نگهبان ایراد خود را تکرار نموده و به مجلس عودت داد، در این مرحله مجلس جمله «مادی و معنوی» را از ماده مورد نظر حذف کرد. این بار مورد تأیید شورای نگهبان قرار گرفت.

بخش چهارم: نقض حریم خصوصی

به زبان ساده می توان گفت (حریم خصوصی) از آن دست مفاهیمی است که همه آن را می فهمند و درک می کنند اما نمی توانند تعریفی جامع و کامل از آن ارائه نمایند. بنابراین در بسیاری موارد شاهد نوعی تعارض و یا حتی چالش در زمینه مسائل مربوط به حریم خصوصی هستیم. به طور مثال زمانی که سخن از نصب دوربین های مدار بسته در کافی نت ها به میان آمده بود مخالفین این طرح آن را معارض با حریم خصوصی افراد می دانستند و برخی دیگر همچون بنده آن را غیر مرتبط با حریم خصوصی افراد تلقی می کردند. چنین اختلافاتی بعضاً ناشی از آن است که تعریف ترمینولوژیکی از (حریم خصوصی) ارائه نشده است لکن در مجموع می توان بیان نمود: حریم خصوصی یعنی «فرد آزادانه حق داشته باشد در خلوت خود اطلاعات مربوط به امور زندگی اش را پنهان نموده و بر آن کنترل داشته و مانع دسترسی دیگران به این اطلاعات گردد. در عین حال تصمیم بگیرد که چه وقت و تا چه حد این اطلاعات را به دیگران منتقل نماید». در تعالیم دینی نیز به بشر آموزش داده می شود که برای زندگی خود حریمی خصوصی قائل شود و از افشای اطلاعات زندگی اش خود داری نماید. آنجا که امام معصوم می فرماید چند چیز خود را از دیگران پنهان نما: این که چقدر مال داری؟ این که کجا می روی؟ و این که مشرب فکری و مذهب تو چیست؟

بند اول: نقض حریم خصوصی در فضای مجازی

تا اینجا دریافتیم که انسان به حکم طبیعت و سرشت باید دارای حریم خصوصی برای خود باشد و از آن محافظت نماید. در مقابل افراد نیز بایستی نسبت به صیانت و رعایت حریم خصوصی سایرین اقدام نمایند. نقض حریم خصوصی در فضای مجازی یکی از مهمترین مسائل روز جامعه است که از دو منظر قابل بررسی می باشد. یکی از جانب قربانیان نقض حریم



خصوصی در فضای مجازی و دیگری از سوی ناقضین حریم خصوصی در فضای مجازی. نگارنده همواره بر این نکته تاکید دارد که بزه دیدگان در فضای مجازی نقش مهمی در بروز جرایم ناقض حریم خصوصی ایفا می کنند و در عین حال می توانند در اقدامات پیشگیرانه علیه جرایم سایبری^۱ نقش آفرین باشند. بسیاری از بزه دیدگان جرایم سایبری و کسانی که حریم خصوصی آنان در فضای مجازی نقض می شود، استعدادی قابل توجه برای قربانی شدن^۲ بروز می دهند و براحتی طعمه بزهکاران سایبری می شوند. برخی کلاهبرداری های اینترنتی ناشی از کسب اطلاعات به روش های بسیار ساده و سوء استفاده از عکس ها و اسرار شخصی نمونه هایی از این موضوع می باشد. ضعف شخصیتی، فقدان اطلاعات کافی در رابطه با محیط مجازی و عدم دقت در محافظت از داده ها و... مواردی است که قربانی بزه سایبری را در قربانی شدنش مساعدت می کند. در ابتدای این بحث اعلام گردید که افراد بایستی نسبت به صیانت از حریم خصوصی شان همت نمایند. حال آن که بسیاری از افراد بدون رعایت مسائل امنیتی، خصوصی ترین اطلاعات خود را بر روی سیستم رایانه و یا حامل های داده، نظیر فلش و کارت های حافظه و تلفن همراه و سی دی و... ذخیره می نمایند که به نوعی دست بزهکار سایبری را در تعرض به حریم خصوصی باز می گذارند. به همین خاطر زمینه قربانی شدن در فضای مجازی را بروز می دهند. با الهام از این ضرب المثل که (مالت را حفظ کن، همسایه ات را دزد نکن) می توان گفت: باید در فضای مجازی از اطلاعات شخصی و حریم خصوصی خود محافظت نماییم تا مجبور نباشیم به دنبال مجرم بگردیم. هرچند این مطلب هیچگاه به معنای توجیه عملکرد بزهکار سایبری نیست یعنی اگر افراد در محافظت از اطلاعات شخصی و یا حریم خصوصی خود کوتاهی نمایند دلیل بر آن نیست که ما خود را مجاز به تعرض به حریم خصوصی افراد بدانیم^۳.

^۱ cyber prevention

^۲ immolate

^۳ - طرزی، ع، (۱۳۹۱)، مقاله نقض حریم خصوصی در فضای مجازی، پایگاه نشر مقالات حق گستر

بند دوم: مصادیق نقض حریم خصوصی در فضای مجازی

جنبه دیگر موضوع نیز مربوط به ناقضان حریم خصوصی در فضای مجازی است. این بزهکاران زمانی که وارد فضای مجازی یا همان اینترنت می شوند در خیالی خام آن را (ملک طلق) خود دانسته و اجازه هرگونه فعالیت و ورود به حریم خصوصی دیگران را به خود می دهند. در ادامه به برخی مصادیق نقض حریم خصوصی در فضای مجازی که در قانون جرایم رایانه ای جرم انگاری شده می پردازیم:

- ۱- دسترسی غیرمجاز به داده های رایانه ای یا مخابراتی نظیر هک ایمیل یا اکانت افراد
- ۲- شنود غیرمجاز محتوای در حال انتقال در سیستم های رایانه ای یا مخابراتی نظیر استفاده از کی لاگرها و نرم افزارهای شنود چت های اینترنتی و ...
- ۳- دسترسی غیرمجاز به داده های سری در حال انتقال در سیستم های رایانه ای یا مخابراتی یا حامل های داده یا تحصیل و شنود آن.
- ۴- در دسترس قرار دادن داده های سری در حال انتقال در سیستم های رایانه ای یا مخابراتی یا حامل های داده برای اشخاص فاقد صلاحیت.
- ۵- نقض تدابیر امنیتی سیستم های رایانه ای یا مخابراتی به قصد دسترسی به داده های سری در حال انتقال در سیستم های رایانه ای یا مخابراتی یا حامل های داده
- ۶- حذف یا تخریب یا مختل یا غیرقابل پردازش نمودن داده های دیگری از سیستم های رایانه ای یا مخابراتی یا حامل های داده به طور غیرمجاز.
- ۷- از کار انداختن یا مختل نمودن سیستم های رایانه ای یا مخابراتی بطور غیرمجاز نظیر غیرفعال سازی دیتابیس تارنها و ممانعت از دسترسی افراد به سایت های شخصی.
- ۸- ممانعت از دسترسی اشخاص مجاز به داده های یا سیستم های رایانه ای یا مخابراتی به طور غیرمجاز.
- ۹- ربودن داده های متعلق به دیگری به طور غیرمجاز.



۱۰- هتک حیثیت از طریق انتشار صوت و فیلم تحریف شده دیگری به وسیله سیستم های رایانه ای یا مخابراتی.

۱۱- نشر اکاذیب از طریق سیستم های رایانه ای یا مخابراتی به قصد اضرار به غیر یا تشویش اذهان عمومی.

۱۲- فروش یا انتشار یا در دسترس قرار دادن گذرواژه یا هر داده ای که امکان دسترسی غیرمجاز به داده ها یا سیستم های رایانه ای یا مخابراتی متعلق به دیگری را فراهم می کند.

۱۳- آموزش نحوه ارتکاب جرایم دسترسی غیرمجاز، شنود غیرمجاز، جاسوسی رایانه ای و تخریب و اخلال در داده ها یا سیستم های رایانه ای و مخابراتی.

همچنین باید توجه داشت که ناقضین حریم خصوصی در فضای مجازی به دلایلی نظیر افسردگی، عصبانیت، حسادت، انتقامجویی، حس تنفر، تفریح و سرگرمی، خودکم بینی و حقارت، حس رقابت و عدم توجه به اصول اخلاقی و ارزش های جامعه، خود را مجاز به ورود به حریم خصوصی قربانیان دانسته و خسارات جبران ناپذیری را به حیثیت و مال و حتی جان افراد وارد می سازند^۱.

بند سوم: مسؤولیتهای ناشی از نقض حریم خصوصی

ضرورت رعایت حریم خصوصی افراد توسط حکومت جمهوری اسلامی ایران با استناد به آیات قرآن از جمله آیات ۲۷ و ۲۸ سوره نور که اشاره به حریم خصوصی مکانی دارد و همچنین تاکید روایات بر ممنوعیت تجسس در امور دیگران روشن است. امام خمینی (ره) که در تمامی عرصه ها، خط مشی اسلامی داشت حریم خصوصی مردم را پیامبرانه پاسداری کرد ایشان در تاریخ ۶۱/۹/۲۴ فرمان هشت ماده ای خطاب به قوه قضاییه و تمام ارگان های اجرایی در مورد اسلامی شدن قوانین صادر کرد و در این فرمان ورود بدون اذن به منازل و محل کار افراد و شنود تلفن و گوش دادن به نوار و ضبط صوت دیگران به نام کشف جرم و تجسس در اسرار دیگران و افشای آن را ممنوع و جرم دانست. در اصول ۲۲ و ۲۳ و ۲۵ قانون اساسی

^۱ - طرزی، پیشین

جمهوری اسلامی نیز رد پای توجه به این حق را می توان پیدا کرد. اصل ۲۲ قانون اساسی می گوید: "حیث، جان، مال، حقوق و مسکن افراد از تعرض مصون است مگر در مواردی که قانون تجویز کند." اصل ۲۳ هم تفتیش عقاید را ممنوع کرده و اصل ۲۵ این مساله را بیان می کند که «بازرسی، نرساندن نامه ها، ضبط و فاش کردن مکالمات تلفنی، افشای مخابرات تلگرافی و تلکس، سانسور، عدم مخابره و نرساندن آنها استراق سمع و هرگونه تجسس ممنوع است مگر به حکم قانون»^۱. با این همه لزوم تدوین قانون خاص برای رعایت حریم خصوصی احساس می شود چرا که قانون اساسی به کلیات می پردازد و جزئیات آن بر عهده قانون عادی است تا در آن حدود و ثغور این حریم و جنبه های مختلف آن و همچنین تعیین مجازاتها توجه شود. با این همه طرح حمایت از حریم خصوصی که در تاریخ ۸/۴/۸۵ به چاپ رسید می تواند در این زمینه راهگشا باشد. در این طرح به حریم خصوصی جسمانی، منازل، محل کار، حریم خصوصی اطلاعات، اطلاعات شخصی در فعالیتهای رسانه ها، حریم خصوصی ارتباط است و مسولیت های ناشی از نقض حریم خصوصی توجه شده است. یکی از مباحث یاد شده در این طرح که مرتبط با این مقاله است حریم خصوصی و ارتباطات اینترنتی در هفت ماده می باشد.

نتیجه گیری

فناوری های نوین ارتباطی گرچه برای گروه های مختلف انسان ها فرصت های تازه ای را خلق کرده اند اما شاید بتوان گفت ارمغانی که این فناوری ها و در رأس آن ها فضای مجازی برای بشر داشته است بسیار ارزشمند بوده است. مردم به ویژه آنانی که در کشورهای در حال توسعه زندگی می کنند به دلیل شرایط حاکم بر جامعه و سنت های مرسوم اغلب پنجره های محدودی برای برقراری ارتباط با دیگران را دارند. اینترنت و فضای مجازی پنجره های فراوانی به ارمغان آورده است. نتیجه مباحث مطرح شده بطور اختصار در مباحث مختلف را می توان اینگونه بیان نمود:

۳۶۹



^۱ - قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تدوین جهانگیر منصور، نشر دوران، چاپ سی و چهارم، ۱۳۸۳، صص ۳۳-۳۲.

۱- درمبحث پزشکی در فضای مجازی با توجه به مزایای پزشکی از راه دور و توسعه روزافزون آن ، مسائل قانونی از قبیل محرمانه بودن ، مسئولیت ، اجازه و اعتبار در خصوص مدارک پزشکی از راه دور بوجود آمده است که نیازمند تدوین قوانین و دستور العمل های جدید در این زمینه میباشد. در این خصوص مدل " مستندسازی مدارک پزشکی از راه دور" ارائه شده توسط هوستن ، به عنوان یک راهنما و چارچوب در این زمینه مطرح گردیده است که جزو اولین قدمها در این زمینه بشمار می رود و جوابگوی رفع برخی از مشکلات قانونی مدارک پزشکی از راه دور میباشد . به جز موارد خاص قید شده در متن ، هر نوع فعالیت دیگری که سایر همکاران جراح در تیم پزشکی از راه دور انجام دهند چنانچه منتهی به ایراد صدمه یا خسارتی گردد مسئولیت آن متوجه پزشک معالج به عنوان سرپرست تیم پزشکی است ، زیرا فرض بر این است که آنها در اجرای وظایفشان بدرستی هدایت نشده اند و مسئول در این زمینه بی مبالاتی کرده است . از ماده ۳۱۹ قانون مجازات اسلامی نیز چنین نتیجه ای مستفاد می گردد . زیرا دستوری که پزشک معالج میدهد به عنوان سبب است و مباشر شخص دیگری است ، ولی چون سبب اقوی از مباشر است مسئولیت بر عهده اوست . به موجب ماده مزبور هر گاه طبیبی گرچه حاذق و متخصص باشد در معالجه هایی که شخصاً انجام می دهد یا دستور آن صادر می کند هر چند با اذن مریض یا ولی او باشد باعث تلف جان یا نقص عضو یا خسارت مالی شود ضامن است

۲- در رابطه با مباحث هتک حرمت اصل پنجم قانون جرایم رایانه ای اختصاص به هتک حیثیت و اشاعه اکاذیب دارد. عنوان فصل دارای نوعی ابهام است و ضروری است قانونگذار به طور صریح هدف خود را مشخص نماید. شخصیت معنوی افراد مانند تمامیت جسمانی از دیرباز مورد احترام می باشد و هیچ کس نمی تواند بدون دلیل به شخصیت معنوی دیگران تعرض کند. در این میان هتک حرمت و شرف افراد از اهمیت اساسی برخوردار است. انتظار می رود همان گونه که کلاهبرداری به دو نوع ساده و کلاسیک قابل قسمت نیستند به ساده و مشدد تقسیم شود و مجازات نوع سنتی از نوع رایانه ای جدا شود و قانونگذار مثلاً در قذف علاوه بر حد از تغزیر نیز استفاده نماید. قذف در رایانه نیز صورت می گیرد و آثار مخرب تری

دارد. سزاوار است که قانونگذار برای حفظ آبروی افراد شدت عمل بیشتری در مورد قذفی که در رایانه صورت می گیرد نشان دهد. توهین یکی از مصادیق بارز هتک حرمت و نشر اکاذیب است. چرا که با توهین به کسی حرمت او از بین می رود و از آن جهت که نسبت داده شده واقعیت ندارد نوعی جرم است و انتشار آن در اینترنت نوعی انتشار اکاذیب است. افترا نیز مصداق دیگر هتک حرمت است. افترا مقید به وسیله است، اما از نظر نوع وسیله، محدودیتی وجود ندارد. مقنن پس از احصاء بعضی از مصادیق مقرر می دارد: "... یا به هر وسیله دیگر..." بنابراین می توان با وسایلی مانند رادیو، تلویزیون، سینما، تئاتر، رایانه (اینترنتی) و امثال آنها نیز مرتکب جرم افترا شد.

روشهای متداول جبران خسارت ناشی از هتک حرمت بر اساس متون قانونی موجود بدین شرح است:

- ۱- موقوف نمودن یا از بین بردن منبع ضرر
- ۲- عذرخواهی شفاهی از خسارت دیده.
- ۳- عذرخواهی عملی یا کتبی یا درج مراتب اعتذار در جراید.
- ۴- اعاده حیثیت از خسارت دیده به هر نحو دیگر.
- ۵- پرداخت مال یا مابازأ مادی به خسارت دیده.

از میان شیوه های فوق در متون قانونی به مورد نخست کمتر اشاره شده است. تنها در ماده ۸ قانون مسئولیت مدنی به این شیوه توجه شده است. از عبارت ماده چنین استنباط می گردد که قانونگذار در مقام بیان مناسب جبران خسارات وارده به اعتبارات و حیثیات تجاری یا حرفه ای می باشد. این مقوله بیشتر در چارچوب خسارات معنوی می گنجد و تنها موارد نادری از خسارات معنوی را شامل می شود. به شرط اینکه: اول، در اثر تصدیقات یا صدور گواهی های غیرقانونی یا نشر مطالب خلاف واقع حیثیت و آبروی کسی در معرض تجاوز قرار گرفته باشد و دوم: از این بابت شخص متضرر گردیده باشد و سوم: از طریق موقوف نمودن عملیات مزبور بتوان رفع خسارت نمود. مورد چهارم نیز با این که ذیل اصل ۱۷۱ ق. اساسی به کار رفته



مصداتی جز موارد سه گانه فوق یا مورد پنجم ندارد. بنابراین می توان چنین نتیجه گرفت که مؤثرترین وسیله ممکن جهت جبران خسارات معنوی مورد پنجم یعنی پرداخت مال یا مابازأ مادی به خسارت دیده است



منابع و ماخذ

الف) کتب و مقالات

۱. انصاری، ب، (۱۳۸۲) مقدمه‌ای بر مسئولیت مدنی ناشی از ارتباطات اینترنتی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۶۲
۲. انصاری، باقر، (۱۳۸۷) حقوق ارتباط جمعی، انتشارات سمت، چاپ دوم، تهران، ص ۳۴۶
۳. آیتی، حمید، (۱۳۷۵) حقوق آفرینش های فکری با تأکید بر حقوق آفرینش های ادبی و هنری، تهران، نشر حقوقدان چاپ اول
۴. ایزانلو، م، (۱۳۸۲) شروط محدودکننده و ساقط کننده مسئولیت در قراردادها، شرکت سهامی انتشار، ج. اول. ش ۱۵ ص. ۳۳
۵. باریگلو، ع، (۱۳۸۷) مسئولیت مدنی، تهران، نشر میزان
۶. باستانی، ب، (۱۳۸۳)، جرائم کامپیوتری و اینترنتی، تهران، انتشارات بهنامی
۷. جعفری لنگرودی، م، (۱۳۷۸) ترمینولوژی حقوق، گنج دانش، تهران، چاپ دوم
۸. جعفری لنگرودی، م، (۱۳۸۱) مبسوط در ترمینولوژی حقوق، تهران، کتابخانه گنج دانش، چاپ دوم ج ۳ ص ۱۸۱۶
۹. حر عاملی، م، و سایل الشیعه، ج ۱۲، باب تحریم البهتان... و، باب تحریم تهمه...
۱۰. حسینی نژاد، ح، (۱۳۷۰) مسئولیت مدنی، انتشارات جهاد دانشگاهی شهید بهشتی،
۱۱. حکمت نیا، م، (۱۳۸۶) مبانی مالکیت فکری، چاپ اول، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی،
۱۲. حلی، م، ابوالقاسم نجم الدین، شرایع الاسلام فی مسایل الحلال و الحرام، ج ۴، ص ۱۵۴
۱۳. دزبان، م، ابعاد جزایی کاربرد رایانه و جرائم فضای سایبر



۱۴. دزیانی، محمد حسن، مسوولیت کیفری برای انتقال داده ها در شبکه های کامپیوتری بین المللی و چالش های جدید اینترنت، شماره ۸۰
۱۵. دهقان، ع، (۱۳۸۴)، قمار بازی اینترنتی، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، شماره پیاپی ۲ و ۳
۱۶. سلطانی، پ و فروردین، ر، (۱۳۷۹) اصطلاحنامه کتابداری فارسی به انگلیسی و انگلیسی به فارسی، تهران کتابخانه ملی ایران
۱۷. سنهوری، ع، (۱۹۵۲) الوسيط فی شرح القانون المدني، مصادر الالتزام، ص ۶۵۵
۱۸. سورین ورنر، تانکارد جیمز، نظریه های ارتباطات، ترجمه: دهقان، ع، (۱۳۸۲) تهران، انتشارات دانشگاه تهران
۱۹. شکری، ر، و سیروس، ق، (۱۳۹۰) - ق. م. ا در نظم حقوق کنونی، انتشارات مهاجر، ص ۸۶۸
۲۰. شهیدی، م، (۶۶-۶۷) جزوه درسی مسوولیت مدنی، دانشگاه شهید بهشتی، ص ۴۷-۴۸
۲۱. شیخ الاسلامی، ع، (۱۳۸۰) جرائم مطبوعاتی، عباس شیخ الاسلامی، مشهد، انتشارات جهاد دانشگاهی
۲۲. صابره، ج، (۱۹۸۴) اقامه المسؤلیة المدنیة عن العمل غیرالمشروع علی عنصرالضرر، ص ۱۰۶ جامعه صلاح الدین، موصل، عراق ط. اول
۲۳. صادقی، م و شیما، م، (۱۳۸۶) حقوق مرتبط با حق مؤلف، فصلنامه تخصصی فقه و حقوق، سال چهارم، شماره ۱۳، ص ۹۱
۲۴. صادقی، م و محمودی، ش، (۱۳۸۶) حقوق مرتبط با حق مؤلف، فصلنامه تخصصی فقه و حقوق، سال چهارم، شماره ۱۳، ص ۹۱

۲۵. صادقی، ح، (۱۳۸۸) مسوولیت مدنی در ارتباطات الکترونیک، تهران، نشر میزان، چاپ اول

۲۶. صالحی، م، (۱۳۷۲) حقوق زیان دیدگان و بیمه شخص ثالث، تهران، نشر دانشکده مدیریت دانشگاه تهران

۲۷. صفایی، ح، (۱۳۵۱) دوره مقدماتی حقوق مدنی، مؤسسه عالی حسابداری، ج ۲، ص ۵۵۱

۲۸. عباسی، م، (۱۳۸۵)، نشریه حقوق "دادگستری" بهار ۱۳۸۵ شماره ۵۴ ص ۶۲

ب) سایت های اینترنتی

http://en.wikipedia.org/wiki/Social_network

http://en.wikipedia.org/wiki/Social_network

<http://fa.wikipedia.org/wiki/>

<http://hasanilaw.blogfa.com/category/4>

<http://thesis.irandoc.ac.ir>

<http://www.elearnpars.org>

<http://www.hamshahrionline.ir>

<http://www.irpdf.com>

<http://www.noormags.com/view/fa/default>

<http://www.parsbook.org>

<http://www.vekalatonline.ir>

<http://www.tebyan-babol.ir>

۳۷۵

